

FİLOLOGİYA
ФИЛОЛОГИЯ
PHILOLOGY**Ədəbiyyat, ədəbiyyatşünaslıq**

UOT 81.

1980-ci İLLƏR TÜRKMƏN ROMANINDA SOSIAL VƏ TARİXİ MOTİVLƏR**Mehman Ağasəlim oğlu Həsənli**

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun dosenti

ORCID: 0000-0003-3036-2646**E-mail:** mehman.hesen@gmail.com*Açar sözlər:* roman, türkmən ədəbiyyatı, tarix, Məhtimqulu, dəyişmə.*Ключевые слова:* роман, туркменская литература, история, Махтимгулу, перемена.*Key words:* novel, Turkmen literature, history, Mahtimgulu, change.

Türkmən ədəbiyyatında roman janrı XX əsrdə, daha dəqiq desək, SSRİ dövründə yaranıb inkişaf etmişdir. Roman türkmən ədəbiyyatında sosialist realizmi təsiri ilə yaranan janr olmuşdur. Berdi Kerbabayevin “Qəti addım” (1940) əsəri ilk türkmən romanı kimi qəbul edilmişdir. Lakin bundan daha öncə, Xıdır Dəryayevin “İqbal” (1937), Ata Qovşudovun “Fərman” (1939) romanları çap edilmişdir. “Qəti addım” romanının sovet dövrü ədəbiyyatşünaslığında ilk türkmən romanı nümunəsi kimi qəbul edilməsi romanın mahiyyətindəki ideoloji amillə, yəni daha çox sosialist ideyalarına uyğunluğu ilə bağlıdır. Sosialist realizmi prinsipi 1930-cu illərdə yaranan türkmən romanında 1980-ci illərin sonlarına qədər hakim mövqedə dayanmış, yazılan əsərlərdə birmənalı şəkildə tətbiq edilmişdir. Türkmən romanının tədqiqatçısı Ahmet Gökçimen əsərlərdəki obrazların funksionallığı baxımından sovet dövrü türkmən romanını üç mərhələyə bölmüşdür: “1937-ci ildən 1960-cı illərin sonuna qədər türkmən romanında üç başlıca qəhrəman vardır. Bunlar müsbət tip, mənfi tip və köməkçi rusdur. Baş qəhrəman olan müsbət tip sosialist rejimə sıx bağlıdır. Qarşısında dayanan mənfi tiplə (dövrün diliylə birjua tiplər: din adamları, rəhbər şəxslər və varlılar) şiddətli şəkildə savaşırlar. Yardımçı rus obrazı isə müsbət qəhrəmana sosializmi tanımaqda bələdçilik edir. 1953-cü ildə Stalinin ölümüylə başlayan nisbi sərbəstləşmənin arxasınca sosializmi tənqid edən əsərlər meydana çıxmağa başlayır. Buna paralel olaraq eyni zamanda türkmən romanında da köməkçi rus tipi aradan qalxır. Müsbət və mənfi qəhrəmanın mübarizəsi davam edir. 1980-1991-ci illərdə isə mənfi tip aradan qalxır. Sadəcə müsbət qəhrəman öz mövqeyini qoruyub saxlayır” (1, s.183).

Stalinin ölümündən sonra bolşevik ideologiyasının sərtliyi qismən də olsa öləzüməyə başlayır. 1930-cu illərin amansız repressiyasına qurban gedənlər bəraət alır, keçmişin təftişinə başlanılır. Bu proses türkmən ədəbiyyatına, o cümlədən romanına qismən də olsa təsir etməyə başlayır. Ahmet Gökçimenin qeyd etdiyi kimi, bu dövr türkmən romanında əsas dəyişikliklərdən biri kimi mərkəzdən olan bolşevik ideoloqunun aradan çıxması, ideologiyanın oturmaşmasının nəticəsi kimi dünya müharibəsinin sonrakı dövrdə kolxoz və sovxozların fəaliyyəti, bol

məhsuldarlıq uğrunda mübarizə fonunda müsbət və mənfi qəhrəmanların mübarizəsi ön plana çıxır. “Kolxozlarda işləyən xalq iki hissədən ibarət formalaşır. Biri inqilabçı sinif, digəri isə sosialist sistemə məhkum edilmiş, hələ də köhnəni müdafiə edən qarşı sinifdir” (1, s.185).

Ata Qovşudovun “Kopetdağın ətəyində” romanının qəhrəmanı Xoşgəldi Moskvada təhsil alıb döndükdən sonra kolxozların inkişafına naminə çalışır. Onun əsas rəqibləri isə keçmiş kapitalist münasibətlərini, adət-ənənəsini müdafiə edənlərdir. Narqılıç Xocagəldiyevin “Güllə dəyən sünbüllər” romanında isə İkinci Dünya müharibəsi zamanında arxa cəbhədəki sosial vəziyyət təsvir edilir. Müəllifin yaratdığı əsas qəhrəman Gülgəldi ailənin ümid yeri olan atını dövlətə təslim edir. Burada inandığı bolşevik ideologiyası naminə hər şeyi etməyin vacibliyi vurğulanır. Beləliklə, 1960-1980-ci illər türkmən romanında aparıcı mövzular İkinci Dünya müharibəsi və ondan sonrakı dövrlərdə kolxoz quruculuğu, kənd təsərrüfatının inkişafı, sosialist ideyalarının təntənəsinin ifadəsi olmuşdur.

1980-ci illərdə artıq Sovet quruluşunun çökəcəyi get-gedə labüdləşirdi. Müstəqillik uğrunda mübarizə, tarixə istinad edərək xalqın azadlıq ideyalarını tərənnüm edən romanlar türkmən nəsrində 1980-ci illərin sonlarına doğru yaranmağa başlayırdı. Türkmən romanında az-az da olsa sosialist rejiminin tənqidinə, ideologiyadan təmizlənmiş insan münasibətlərinin təsvirinə həsr edilmiş romanlar meydana gəlməyə başlayır. Yaranan yeni ədəbiyyatın ən görkəmli nümayəndəsi, tanınmış türkmən yazıçısı Berdinəzər Xudaynəzərov olmuşdur. Onun 1970-ci ildə qələmə aldığı “Qumlular” romanı sovet dövrü türkmən romançılığında xüsusi çəkiyə malikdir. “Qumlular” sovet dövrü türkmən nəsrində milli kimlik uğrunda mübarizəni, sistemin apardığı amansız repressiyayı, xalqın dilini, yaddaşını məhv etmək naminə yürüdülmən siyasəti və nəhayət İkinci Dünya müharibəsi ilə bağlı gerçəklikləri təsvir edən əsərdir. Berdinəzər Xudaynəzərovun “Qumlular” əsəri ideya-məzmun baxımından böyük qırğız yazıçısı Çingiz Aytmatov nəsrinə ilə xeyli dərəcədə səsləşir. Romandakı Ankar ağa obrazı ilə Çingiz Aytmatovun yaratdığı Mömin baba və Yediqey arasında xalq müdrikliyini özündə ifadə etmək baxımından nəzərə çarpacaq paralellər aparmaq mümkündür. Qeyd edək ki, Ankar əsərdə arxetipləşərək müdrik qoca funksiyasını yerinə yetirir. Onun başlıca istinad nöqtəsinə görkəmli türkmən şairi Məhtimqulu Fəraqi təşkil edir.

Sovet dövründə imperiyaya daxilində yaşayan türk xalqları içində aparılan manqurtlaşma, milli kimiliyin və yaddaşın unutturulması cəhdinə türkmən nəsrində ən tutarlı cavabı elə Xudaynəzərov “Qumlular” romanı ilə vermişdir. Romanda Ankar ağanın oğlu və digərləri söhbətlərində əsas istinad kimi Məhtimqulun əsərləri və onun həyatı seçilmişdir. Məhtimqulu romanda türkmən varlığının simvoluna çevrilərək ətrafdakı bütün yad təsirlərdən qoruyucu qüvvə, sipər kimi təqdim edilir. Ankar ağa ilə oğlunun söhbətləri Dövlətməmməd Azadi ilə Məhtimqulu Fəraqinin söhbətlərini xatırladır və müəllif bu vasitə ilə xalqına öz düşüncələrini çatdırır.

“Qumlular” romanında toxunulan əsas mövzulardan biri İkinci Dünya müharibəsi ilə bağlıdır. “Berdinəzər Xudaynəzərov “Qumlular” romanı Qaraqum çölündə yaşayan türkmənlərin İkinci Dünya müharibəsi zamanı arxa cəbhədə yaşadığı ağrıları, savaşa övladsız qoyduğu anaların və cəbhədə ərinə itirən dul qadınların qarşı-qarşıya qaldığı sıxıntıları anlatmaqdadır. “Qumlular” ifadəsiylə yazıçı Qaraqum çölündə yaşayan türkmənləri nəzərdə tutmaqdadır”(2).

1980-ci illər türkmən romanında ənənəvi sosialist realizmi ciddi çərçivələrindən kənara çıxan, həmin dövrdə baş verən hadisələrə tənqidi münasibət bəsləyən müəlliflərdən biri Oraz

Yağmur olmuşdur. Onun 1989-cu ildə nəşr etdirdiyi “Duman çəkildə” romanı sovet idarəetməsindəki çatışmazlıqları satirik üslubda təsvir edən nəsr nümunəsidir. Romanda sovet dövründə, xüsusilə 1960-cı illərdən sonra aktuallaşan mənfi xarakterli idarəçilərə qarşı mərkəzdən təhsil alıb gəlmiş yeni düşüncəli gənclərin mübarizəsi aparıcı süjet xətti kimi götürülmüşdür. Adını çəkdiyimiz romanda Moskvada tibb təhsilini başa vurub Pendi bölgəsinə gələn Qasımla bölgənin partiya katibi Həkim arasındakı ziddiyyət romanın əsas süjet xəttini təşkil etməkdədir. Həkimin timsalında həmin dövrdə bölgədə qanunsuz əməllər törədənlər gənc həkim Qasım Quliyev tərəfindən ifşa edilir və bu ifşada yenə də mərkəz, daha doğrusu Moskva mühüm rol oynayır. Çünki Qasımın inandığı və müraciət edəcəyi yeganə ünvan sovet imoeriyasının mərkəzi Moskva idi. Nə qədər yenilikçi roman olmasına baxmayaraq, “Duman çəkildə” əsərində həmin dövr üçün səciyyəvi olan “icazəli tənqid”in izlərini görmək mümkündür. Moskvanın xilas kimi göstərilməsi bolşevik düşüncəsindən arınmaqda olan sovet nəsrində yumşaq da olsa imperiyanın qorunub saxlanması cəhdlərinə xidmət edirdi. Buna baxmayaraq, həm “Qumullar”, həm də “Duman çəkildə” əsərləri türkmən romanının yeni mərhələyə qədəm qoymasında, ümumilikdə mili istiqlal məfkurəsinin yaranıb formalaşmasında əhəmiyyətli əsərlər kimi dəyərlidir.

1980-ci illərdə türkmən nəsrində müstəqilli şərtlərini diqqət mərkəzinə gətirən romanlar yazılır. Bu amil daha çox tarixi kontekstdə özünü büruzə verməyə başlayır. Milli yazıçılar bu ərəfədə tarixi proseslər fonunda türkmənlərin xalq kimi varlığı və müstəqillik düşüncəsini formalaşdırmağa çalışırlar. Türkiş Cumagəldiyevin “Qara İldırım” əsəri bu baxımdan daha səciyyəvidir. Roman folklor motivləri, dastan ənənələri əsasında qələmə alınmışdır. Romanın özünün təhkiyəsi də dastan ruhundadır. Əsərin uğurlu təqdimatında Koroğlu motivləri roman mətninin infrastrukturuna uğurla oturdulmuşdur. Əsərdə türkmən tayfalarının Xivə xanlığı dövründə Nadir şahın rəhbərlik etdiyi Əfşarlar dövləti ilə mövcud olmuş münasibətlər təsvir edilir. Eyni zamanda Nadir şah tərəfindən türkmən tayfalarının nəzarətə götürülməsi romanda aparıcı istiqamətlərdən biri kimi seçilmişdir. Romanın başlıca ideyası türkmən xalqının birliyi və yox olmaması uğrunda mübarizədir. Bu baxımdan romanın ideyası Bilgə xaqanın Orxon vadisində tapılan daş yazıda türk xalqına müraciəti ilə səsləşir. “Ey türk xalqı, o tərəfə getsən, məhv olacaqsan. Ötükən ölkəsində oturub karvanlar göndərsən, heç bir dərddin olmaz. Ötükən meşəli dağında hökmdar kimi otursan həmişə el birliyin (dövlətin) olacaq. Ey türk xalqı, tox olarsan. Yoxsul olanda aclıq, toxluq haqqında düşünməzsən. Bir dəfə doysan aclıq haqqında düşünməzsən. Onun üçün ki, səni yüksəlmiş xaqanın sözünü saya salmayaraq müxtəlif istiqamətlərə səpələndin. Orada çox zəiflədin, azaldın. Orada diri qalanlarının çoxu ölü kimi hər tərəfdə dolaşdı” (3, s.56).

Romanın əvvəlində türkmənlərin oturaq həyata keçməsinin, köçəriliyədən vaz keçməsinin yaratdığı çətinliklərdən bəhs olunur. Onu da qeyd edək ki, Köçərilik bir tərəfdən düşmənlər tərəfindən işğala mane olurdusa, digər tərəfdən, türkmənlərin assimilyasiya məruz qalmamasının qarşısını alan əsas amillərdən biri kimi təqdim edilir. Bilgə xaqan çağırışında çinlilərdən uzaq durmağın vacibliyi diqqətə çatdırılırdısa, onların ipəyinə aldanıb yox olmaq təhlükəsindən bəhs olunurdusa, eləcə də, “Qara ildırım” romanında da iki böyük oturaq ənənəsi olan dövlət arasında yaşayan türkmən tayfalarının yox olmama çağırışları öz ifadəsini tapırdı. Eyni zamanda oturaq həyat tərzinə keçid türkmən tayfaları arasındakı ziddiyyətləri artırır və nəticədə öz aralarında savaşıyan tayfalar daha da zəifləyirdilər. Bu vəziyyətə paralel olaraq roman mətninin

məğzində həm də türk xalqının min illərlə yaratdığı şifahi və mifoloji təfəkkür örnəkləri dayanmaqdadır. Fikrimizcə, həm də bu baxımdan “Qara ildırım” romanı türkmən nəsri tarixində özünəməxsus çəkiyə malik bir əsərdir.

Romanda hadisələr Bağaca obasında baş verir. Onu da bildirək ki, yazıçı bir obanın timsalında türkmənlərin milli mücadilə tarixini qələmə almışdır. Romanın aparıcı qəhrəmanlarından biri İsrətın toya gedərkən qonşu tayfa tərəfindən tutulub gözlərinin oyularaq öldürülməsi kimi süjet xətti “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının motivləri ilə oxşarlıq təşkil edir. “Türkmən əşirətlərinin həyatından gerçəyə uyğun təsvirlərlə zəngin olan bu romanda tarixi və coğrafi ünsürlərlə yanaşı bozqır kultürünə aid çoxsaylı elemenətlər tapmaq mümkündür. Burada eyni zamanda Oğuz dastanından, Dədə Qorquda və Koroğluya qədər uzanan və türkmənlər arasında sözlü olaraq yaşayan rəvayətlət romanda əks olunur” (4, s.140).

Nöbət, Ayxan və romandakı digər qəhrəmanların təqdimatındakı təhkiyə Koroğlu və onun qəhrəmanlıqlarının köməyi ilə nəql edilir. Nöbət Koroğluya o qədər vurulmuşdur ki, O, onun ölümünü dilinə gətirə bilmir. Romanda mənfi obraz kimi təsvir edilən Kalkan Baturun da istinad nöqtəsi Koroğludur. Müəllif talançılığı ilə onu Koroğluya əlaqələndirir. İsrətın tutulması və onun Qırat adlandırdığı atı ilə söhbəti romanın daha yadda qalan məqamı kimi diqqəti cəlb edir. “Güclünün könül istəyi heç vaxt zəifi aciz buraxmaz. Səbirli ol, Koroğlunu xatırla! Mərd də, namərd də Koroğlunun igidliyinə, cəsaretinə və gücünə heyran olur; amma pis günə düşəndə namərd adam Koroğlunun xatırlamaz. Namərd üçün Koroğlu hekayələri bir ağzı boşun uydurmalarıdır. Əgər mərdliyinə inamin varsa, Koroğlunu xatırla, İsrət! Koroğlu başına bir iş gələndə lazımdır. Koroğlu ərəb Reyhanın əlinə düşəndə vəziyyəti səndən daha yaxşıydı? Əlləri arxasında bağlı, dəvənin belində aparılırkən Koroğlu arından öldü? Sən də ölməzsən” (5, s.162-163).

“Qara İldırım” romanında bu dövr türkmən romançılığına xas olan tarixi şəxsiyyət kimi Dövlətməmməd Azadi çıxış edir. Əsərdə Dövlətməmməd Azadının türkmənlərin birliyi, vahid dövlət altında birləşməsi ilə bağlı qayğıları və düşüncələri öz əksini tapmışdır.

Romanın sonunda İsrətın ölümü ilə Dövlətməmmədin yeni övladı doğulur və adını Məhtimqulu qoyurlar. “Nusayın tərəsində bir yaz günü göy gurlayıb ildırım çaxdığı gecə Dövlətməmmədin bir oğlu dünyaya gəldi. Körpənin adını Məhtimqulu qoydular” (5, s.356).

Bu isə məlum olduğu kimi, rəmzi xarakter daşımaqla türkmənlərin birliyi uğrunda mübarizənin davamlılığına işarə idi. Bununla yanaşı əsərdə Məhtimqulunun həyat və yaradıcılığı simvola çevrilərək türkmən birliyinin, onun azadlıq idealarının ifadəsi kimi səslənirdi.

1980-ci illər türkmən romanında müraciət olunan tarixi şəxsiyyətlərdən biri də XIX əsrdə türkmən tayfalarının birliyi uğrunda mübarizə aparmış Qövşud xandır. Bu baxımdan 1980-ci illərdə türkmən bədii düşüncəsində Qövşud xan dövlətin xalqı yenidən müstəqilliyə çağırışının simvoluna çevrilir. Atacan Tağanın “Saraq qalası” və Yazmurad Məmmədiyevin “Papaq” romanlarında Qövşud xan obrazı, onun Xivə xanlığı və Əfşarlarla türkmənlərin birliyi ilə bağlı apardığı mübarizə bədii planda təsvir edilmişdir. Bəhs etdiyimiz hər iki romanda Qövşud xanın qəhrəmanlığı, onun türkmən tayfalarını birləşdirmələri uğrunda mübarizəsini əks etdirir.

Yazmurad Məmmədiyevin “Papaq” romanında da başlıca ideya dövlətçilik düşüncəsi ilə bağlıdır. Bu roman türkmənlərin birliyi məsələsi əsas süjet xətti kimi götürülmüşdür. Türkmən romançılığına xas xüsusiyyətlərdən biri olan dövrün görkəmli ədiblərinin obrazının yaradılması, onların müdrik kəlamlarına istinad edilməsi bu romanda da özünün əksini tapmışdır. Görkəmli türkmən şairi Molla Nəfəs “Papaq” romanında mühüm obrazlardan biri kimi çıxış

edir. Böyük türkmən şairi Məhtimqulu Fəraqi kimi Molla Nəfəs də bu əsərdə türkmənləri birliyə çağırır. Eyni zamanda türkmənlər birləşməyəcəyi təqdirdə işğalın qaçılmaz olacağı və yox olma təhlükəsini diqqətə çatdırır.

1980-ci illər türkmən ədəbiyyatı üçün xüsusi bir mərhələ təşkil etməkdədir. Xüsusilə 1980-ci illəri sonlarına doğru, SSRİ-nin dağılmasının labüdlüyü kontekstində ədəbiyyatda transformasiya proseslərinin getməsi zəruri idi. Türkmən romanı yeni tarixi mərhələyə əsasən məzmun dəyişikliyi ilə daxil olmuşdur. Ənənəvi sosialist realizminin prinsiplərinə uyğun olaraq daha çox kolxoz və sovxozların quruculuğunu tərənnüm edən romanlarla birlikdə bu dövrdə ciddi ictimai məzmun kəsb edən, tarixi köklərə və şəxsiyyətlərin düşüncələrinə əsaslanan roman nümunələri də yaranmaqda idi. 1980-ci illərin ikinci yarısında daha çox cəmiyyətdəki naqisliklərin tənqidi ilə dəyişməyə başlayan türkmən romanı onilliyin sonlarına doğru ictimai-tarixi mövzulara fokuslanmağa başladı. Gövşüd xan, Dövlətməmməd Azadi, Molla Nəfəs və türkmən ədəbiyyatının birlik simvolu olan Məhtimqulu Fəraqinin əsərləri, kəlamları və həyatı bu romanların əsas istinad nöqtəsi kimi çıxış etməyə başladı. Tarixdə türkmənlərin birliyi uğrunda aparılan mübarizə fonunda 1980-ci illərdə yazıb-yaradan türkmən yazıçıları ölkənin azadlığı və müstəqiliyinin zəruriliyini irəli sürməyə başladılar.

Problemin aktuallığı. Ölkəmizdə Türk dünyası ilə əlaqələrin inkişaf etdiyi, prioritetə çevrildiyi bir zamanda ayrı-ayrı türk xalqlarının ədəbiyyatlarını öyrənmək aktuallıq kəsb edir.

Problemin elmi yeniliyi. Tədqiqat işində türkmən ədəbiyyatında roman janrının 1980-ci illərdə inkişafı, tarixi şəxsiyyətlərə milli kontekstdə müraciətlərin artması öyrənilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Araşdırmadan Türk xalqları ədəbiyyatı istiqamətində tədqiqat aparən mütəxəssislər istifadə edə bilirlər.

Ədəbiyyat

1. Ahmet Gökçimen. Sosyalist Dönem Türkmen Romanında Başkahramanın Bağımsızlıkla Sonuçlanan Yolculuğu. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 2/1 2013, s. 181-198.
2. Boray İdem. Berdinazar Hudaýnazarov'un Romanlarında Mahtumkulu'nun ve Şiirlerinin Yeri. Türk Dünyası 41. Sayı.
3. Gülxanım Vəliyeva. Qədim türk dili (dərs vəsaiti). Bakı, 2013.
4. Orhan Söylemez. Türk dünyasında tarihi roman ve milli kimlik. Ankara, Bengü yayınları, 2019.
5. Tirkış Cumageldi. Kara Yıldırım. İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1996.

M.A. Гасанлы

Социально-исторические мотивы в туркменском романе 1980-х годов

Резюме

В статье исследованы направления развития туркменского романа в 1980-е годы. В

этот период в туркменском романе произошел ряд изменений и новаций по историческому и социальному содержанию. В период до обретения независимости темы и содержание романов существенно трансформировались. В исследовании учитываются вопросы описания исторических героев в туркменском романе и развития их художественных образов. В статье рассматривается, как эти герои изображены в романах и как эти персонажи представлены в историческом контексте. Такой подход помогает глубже понять историческое развитие и эстетические особенности туркменской литературы. Таким образом, в статье подробно представлено изменение и развитие художественного изображения исторической темы в туркменском романе.

M.A. Hasanli

Social and historical motives in the turkmen novel of the 1980s

Summary

The development directions of the Turkmen novel in the 1980s were studied in the article. In this period, a number of changes and innovations took place in the Turkmen novel in terms of historical and social content. In the pre-independence period, the themes and content of novels were significantly transformed. In the research, the issues of how historical heroes are described in the Turkmen novel and the development of their artistic images are taken into account. The article examines how these heroes are portrayed in novels and how these characters are presented in a historical context. This approach helps to understand the historical development and aesthetic characteristics of Turkmen literature more deeply. Thus, the article presents in detail the change and development of the artistic representation of historical themes in the Turkmen novel.

Redaksiyaya daxil olub: 03.09.2024